Галина Немченко

“Волинь” та “Марія” Уласа Самчука як зразки романного епосу

Гучну славу У.Самчукові принесла велика проза “ насамперед мону¬ментальні романи-епопеї “Волинь” та “Ост”, соціально-психологічний роман-хроніка “Марія”, екзистенціалістський “бандерівський” роман “Чого не гоїть вогонь”. Значний інтерес у читача викликала поява “куркульського” роману “Кулак”, історико-патріотичного роману “Гори говорять”, “переселенського” роману “На твердій землі”. Лише роман з життя молоді “Юність Василя Шеремети” традиційно в дослідженнях не зараховується де безперечних здобутків письменника.

Волинська сага, як назвав першу Самчукову трилогію В.Шевчук, складається з таких частин: “Куди тече та річка” (1928-1933), “Війна і революція” (1929-1935) та “Батько і син” (1935-1937). Оскільки другий том мав ще й внутрішній поділ на “Війну” та “Революцію”, літературознавці іноді називають епопею тетралогією. Цей грандіозний витвір одразу по-ставив письменника в один ряд з авторами монументальних полотен (“Селя¬ни” О.Бальзака, “Селяни” С.Реймонта, “Тихий Дон” М.Шолохова, “Нова земля” і “На розстанях” Якуба Коласа). “Волинь” У.Самчука засвідчила, що і в українському мистецькому світі з’явилась достеменна епопея. І для цього були відповідні передумови. Як відзначає С.Пінчук, “у другій половині XIX ст., коли українська література формувалася як цілісна система з усіма належними їй атрибутами, не було відповідної атмосфери для написання творів епопейного рівня. Україна була пригноблена, і її політичне життя, здавалося, було вичерпане. Головна увага митців зосе¬реджувалася на вкрай зубожілому становищі значних прошарків суспільства, зокрема великої маси селян, вона була спрямована на розкриття соціальних виразок, виявляється і в спробах їх вирішення в рамках двох імперій, які здавалися непорушними” [2, 5-6]. Але піднесення національно-визвольних змагань і поява (хоч і на короткий час) на тлі європейського політичного життя державної України в першій чверті XX ст. ста¬ли непроминальними для самоутвердження нашого народу. Ці чинники вплинули й на появу митців з епопейним типом художнього мислення, який “вимагає концентрації уваги на вищих, загальнонаціональних проблемах, від вирішення яких тільки й може залежати вирішення всіх інших соціальних, майнових, побутових та інших подібних проблем” (С.Пінчук). Цей ряд започаткував саме У.Самчук, а продовжили Юрій Клен, В.Барка та ін.

Зі сторінок “Волині” постає безмежна панорама буття українців в усій своїй розмаїтості. Життя селянської родини Довбенків уособлює цей прадавній мальовничий край з його чарівною природою, звичаями, побутом. Як відзначає С. Пінчук, “у своїй, здавалося б, сонній Волині письменник побачив значно більшу, глибиннішу правду – пробудження її у велику соціальну систему української нації” [2, 7]. Такий укрупнений стереопогляд на власну “малу батьківщину” в контексті долі України вимагав від У.Самчука неабиякої творчої снаги, і митець успішно зреалізував свою колосальну художню потугу дослідника й обсерватора становища співвітчизників. “Хутір Довбенків, – як вказує В.Шевчук, – це наче мікрокосм у цьому світі, своєрідна модель українського селянського світу в його універсальному баченні; зрештою, в центрі роману – не так історія окремої людини, того-таки Володька чи його батька Матвія та матері й братів, як історія українського роду – головної ланки українського етносу. Цей рід, ніби команда корабля, що пливе по розбурханому морі життя, об який ударяють могутні шторми буття, воєн та революцій і які той корабель розбивають, шматують, наче хочуть вирвати з рідної землі, з

віковічних устоїв, звичаїв, моралі, навичок, трудового рівностояння” [20, 31]. Безперечно, епопеї властивий автобіографізм. Її центральний герой – Володько Довбенко, що пізнає навколишній світ, прагне зрозуміти закони його розвитку, – ввібрав риси самого письменника. Численні події й ситуації на сторінках трилогії мають документальну основу, часто співвідносяться імена героїв роману й реальних людей з Самчукового оточення (мати Настя, брати Василь і Федот, сестри Катерина і Василина – як у самого митця, так і в його літературного двійника).

Перша частина “Волині” (“Куди тече та річка”), що була опублікована 1932 року, складається з сімнадцяти розділів, які мають свої найменування: “Великий похід”, “День Божий”, “Світе тихий...”, “Будні”, “За землю”, “Купіть мені букваря”, “На Різдво” та ін. Неквапливо автор оповідає про сімейний уклад Довбенків, вводить читача в щоденний світ селянських турбот, болів і радощів, якими живуть представники різних поколінь. Причому У.Самчук, за словами С.Пінчука, не впадає в ідеалізацію цього середовища, змальовує “тяжку селянську працю не як нестерпну каторгу задля наживи багатіїв, а як засіб особистого і родового (поки що не національного) самоутвердження в цій праці, як форму вияву свого людського обличчя і соціального престижу” [2, 8]. В цьому полягає новаторство письменника порівняно зі своїми попередниками, в розробці досить традиційної теми.

Метафорична назва “Куди тече річка” висвітлює процес усвідомленого входження сільського малюка Володька Довбенка в довколишність, починаючи від батьківської хати й хутірного господарства й аж до обширів України. Особлива роль тут надається природі Волині, через ставлення до якої вияскравлюється вдача героя:

“Хутір. Нічого кращого немає на землі від цього місця. Той луг широкий та зелений, з округлими копицями сріблистої верби, з гаями молодих, стрункіх вільх, з кущами диких поричок, ожин та повійки. Те стависько з тими темними стінами густо-зеленого шелестячого очерету і та річка з прозорою, жовтавою водою, що в’ється змією здовж лугом, вкритим густими і високими осоковитими травами. І квіти квітнуть, і птахи спі¬вають...

А з обох боків долини ліс валом темним стоїть, особливо вечорами та ночами, ніби зачарований, і несеться з нього, особливо з того, що по лівому схилі, спів соловейка – розкішний, сильний, барвистий, лунко¬дзвінкий.... Йдеш недільним полуднем вверх широкою, поростою подорожниками й шпоришем, стежкою, зліва й справа жито хвилює, вибиває ніжний колос, пахне іноді квітом, іноді говорить до тебе співом великим” [10, I, 144-145].

Ця перша частина є найсвітлішою в трилогії, напоєною сонцем і радощами життя. В ній поетизується світ дитинства, звучить могутній гімн кра¬сі людини й природи. В цьому плані “Куди тече та річка” У.Самчука має типологічну спорідненість з незрівнянною кіноповістю О.Довженка “Зача¬рована Десна” (1942-1955).

Другий том “Волині” під назвою “Війна і революція” вперше з’явився друком у 1935 р. У ньому відображені історичні події, що наклали свій карб на долю краян Володька Довбенка. Це перша світова війна й полум’я революції, злети й поразка української державності, більшовицькі діяння й польська окупація. Вони постають крізь призму сприйняття героя-підлітка, якого захоплює злива нових вражень, якому “здається, що тільки йому судилося бачити драму, якої відгуки лунатимуть у майбутньому цілі віки, тисячоліття”. Справжнім відкриттям для хлопця, що навчався в російській школі, став факт існування численних його одномовців по той бік кордо¬ну – в Австро-Угорщині. Від дівчинки-галичанки, яка разом з сім’єю евакуювалась з зони воєнних дій, він несподівано для себе дізнається, що “наші, руські, або українські” письменники – це Воробкевич, Шевченко...

Володькові дивно й незвично чути поетичні рядки “по-мужицьки, по-прос¬тому, по-хахлацьки”. Але кожен подібний випадок, кожне враження запа¬дає йому в душу, поступово формує національну свідомість. У героя про¬буджується невгамовна спрага до знань про свою батьківщину, про її ко¬лишнє буття й сучасність: “Він прочитав уже Кащенка. Він вивчив Шевченка. Він знає, що були колись Січ, Запоріжжя, вільність, його душу по¬лонила романтика того привабливого давноминулого, з чубатими козаками, з дніпровими порогами, зі степами широкими. То була Україна. Так. Це Україна, його батьківщина, дивна й незнана земля, що має два обличчя. Одно чорне, з потом праці, друге радісне, усміхнене, рожеве, як барва рожі, зрошеної росою” [10, I, 443]. Прозріває Володько, пробуджується свідомість його земляків, що проходять шлях від неосмисленого стихій¬ного виступу проти петлюрівців – до розуміння рідності УНР та її війська. Красномовними є слова Матвія Довбенка, звернені до українського полковника: “Думаєте, я сам не був темний, як пень. Думаєте, коли прийшла війна, ота-о сама, що стільки народу нашого вичавила, я не йшов за царя?”. Йшов. Бо був рускій, і дід мій був рускій... Хто знав, що мос¬каль вкрав ім’я наше... Який чорт міг одразу помітити його овечу шкуру. А вовк є вовк... “ [10, I, 499], Показово, що Володчин старший брат Василь репрезентує свій рід у петлюрівському війську й гине за волю України.

Заключна частина трилогії “Волинь” – “Батько і син” – вийшла у світ у 1937 році. Вона продовжила Самчукове дослідження тих змін, які відбу¬ваються в психології його краян під впливом нового розташування сил. З одного боку, асиміляторська політика польських поневолювачів – нічим не ліпших від великодержавників періоду Російської імперії, з іншого боку, більшовизація, викликана потужною пропагандою з радянської України. Волиняки обирають свій шлях – глибшого закорінення в національний ґрунт, збереження духовних скарбів, заповіданих пращурами. Переосмислення епо¬хальних подій війни й революції, буття своїх предків зумовили далеко не простий вибір життєвої орієнтації Володька Довбенка: “Я хочу, щоб поко¬ління наші не тратились, не западали в землю, не зникали мов худоба. Хо¬чу лишити слід, слово, музику, барву. От що я хочу. Я хочу також розка¬зати про свого батька. Хочу полічити його дні, його діла. Хочу все покла¬сти на папір. З повітря виловити розсіяні звуки, з цих предметів зняти мірку й описати... Все, все мусить бути колись, що є тепер. Щоб знали його й бачили...” [10, II, 86-87]. Як автор, так і його герой щиро захоп¬люються вдачею своїх краян – чесних трудівників, що відзначаються висо¬кою моральністю, духовною окриленістю, любов’ю і розумінням матінки-зем¬лі. Волиняки, за твердженням письменника, ще перебувають у сплячці (казка про Івана Бориславa), але летаргія ця швидко скінчиться, народ виступить на боротьбу, і тоді “держава розвалиться, а на її руїнах розцвіте новий квіт – Україна” [10, II, 303]. Віра в зорю рідного краю, в його майбутнє притаманна не тільки молодшому, а й старшому поколінню.

Матвій Довбенко, хоч як йому не важко, усвідомлює, що Володько вже не їхній. Інші світи, інші дороги манять і розкриваються перед ним. Але духовна єдність між батьком і сином лишається непорушною, тож коли Во¬лодько відходить, мріючи про письменницьку і просвітницьку діяльність, Матвій йому не перечить. Хлопець має зробити свій вибір, одміряти власний шлях по життю. Син “у всьому чує дух батька, дух дідів. На всьому лежить їх знак. Довгі, довгі покоління, що відходять у безвість минулого... Безславні, страшні роди й покоління. Рабство, рабство й рабство... Коса, серп і рало. Нагнута вічно спина й схилена голова, праця, піт і смерть у муках. Німа без¬мовність, страх перед всім. Безправність, погорда, сваволя. О, ви мої да¬лекі покоління! О, ви батьки й діди мої! Ви всі тут коло мене. Бачу вас і чую ваші скарги, болі. Чую ваш біль і ваші скорботи. Беру їх на себе й піду з ними на суд, але тут вже не зостанусь... Прощайте! Не кличте мене даремно! Прощайте навік!” [10, II, 85].

Патетика, до якої нерідко звертається У.Самчук, відтворюючи світ ду¬мок і почувань своїх героїв (“Величне, незбагнуте, незміриме диво! Волинь! Земле моя і моїх предків!”; “Це ж твоя земля, Володьку! Твій край, твоє місце на землі!”), підсилює відчуття закоріненості людей цього благосло¬венного куточка України в рідний ґрунт, куди б не закинула їх доля.

Красномовною є фінальна картина трилогії. Що б не трапилось, а Матвій Довбенко спозаранку виходить на працю в поле – “його кличе земля, і він мусить бути з нею”, бо є одвічним хліборобом. Герой “далі і далі ступає за своїм плугом, крає чорну борозну в напрямку угорської межі, його шорсткі, вузлуваті долоні міцно тримають ручки чепіг. Ось він доходить до взгір’я, піднімається вище... Коні, плуг і орач на хвилину застигають непорушно на тлі синього обрію і одразу непомітно, поволі починають вгрузати у землю. Ось видно ще його спину, плечі... Ось тільки голову... І ось зник зовсім. Зісталось просторе, випнуте взгір’ям поле, перетяте чорною борозною, а над ним глибоке, широке, ясне небо” [10, II, 324]. Своєю монументальністю цей образ нагадує величні постаті персонажів народного епосу.

Грандіозна трилогія У.Самчука “Волинь” епохально відображає буття українського народу за новітньої доби. Живлющі, незамулені джерела існува¬ння нашої нації, напоєні сонячним теплом дні й турботи дітей землі – все це створює маєстатичний образ України. Автор поєднує епічну, драматичну та ліричну тональності з тим, щоб всебічно змалювати свою батьківщину і її прекрасних людей, передати своє бачення національного ідеалу.

За усталеною думкою “Марія” - це найсенсаційніший з романів У.Самчука. Відомі численні його видання: першодрук – 1934 р.; 2-е видання, у Нью-Джерзі – теж 30-х рр.; 3-е видання, в Рівному – 1941 р.; 4-е видання, у Буенос-Айресі – 1952 р.; 5-е видання, у Вінніпезі – 1986 р.; 6-е й наступні видання, в 90-х рр. – у Києві. У творі з вражаючою силою показано найтрагічніші сторінки історії українського народу – страхіття голодомору 1932-1933 ро¬ків. Митець таврує тоталітарну більшовицьку систему, за якої трудівники землі змушені були вмирати голодною смертю. При ознайомленні з романом стає невимовно боляче за долю мільйонів українців, у яких було відібране право на життя. Сатанинський процес етноциду У.Самчук простежує на долі селянки Марії Перепутьки, її сім’ї, односельчан. Як відзначає автор у підзаголовку твору, це “хроніка одного життя”. Цим визначена й композиція роману – він складається з розділів “Книга про народження Марії”, “Книга днів Марії”, “Книга про хліб”. Такі назви мимоволі викликають асоціації з Біблією.

Як відзначає в своїй післямові до київського видання роману “Марія” (1991) С.Пінчук, “коли ми називаємо роман У.Самчука “Марія” сенсацій¬ним, то зовсім не в тому розумінні, що він є змайстрованою нашвидкуруч скороспілкою, а в тому значенні, що надто вже незвичним, історично неспо¬діваним, психологічно “неперетравним” виявився його сюжет. В цьому зна-ченні роман залишається сенсаційним і понині, хоч трагедія 33-го року для нас уже не є цілковитою білою плямою “ [11, 184]. Автор зосереджує увагу не лише на подіях з часів більшовицького панування на Україні, а й охоплює своїм поглядом порубіжжя XIX і XX століть, простежує відлуння на долі селянства як російсько-японської й першої світової воєн, так і революційних зрушень у суспільному житті. Тож об’єктом зображення в творі є найрізно¬манітніші явища, що закарбувалися в пам’яті українців, відбилися на їх психології протягом семи десятків літ. У цьому плані цілком доречною є зауважа В.Шевчука: “Не зовсім розумію, чому про цю повість пишуть, що вона про голод 1933 року. Голод тут і справді описано, але тільки в ос¬танніх розділах, задум же значно ширший, бо знову-таки не саме явище го¬лоду цікавить тут автора і не політична його оцінка – проводиться та ж таки ідея роду українського, а сам голод стає останньою ланкою його руй¬нації й загибелі під ударами

жахливої апокаліптичної сили буття, зумов¬леної колізіями антигуманних і антилюдських збурень ХХ століття від нововитворених ідеологій, в які той рід потрапляє" [20, 31].

Роман-хроніку У.Самчука витримано в дусі агіографії (зразків житій¬ної літератури). День за днем перегортається книга буття Марії – дитячі літа, юність, зрілість, смерть від голоду. Письменник точно інформує про життєвий відтинок, наданий героїні долею. Це 71 рік та одинадцять місяців. Цифро¬ві дані своєрідно обрамляють твір, надаючи йому документальності. Почи¬нається роман такою констатацією:

"Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла й провела двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім днів. Стільки разів сходило для неї сонце, стільки разів переживала насолоду буття, стільки разів бачила або відчувала небо, запах сонячного тепла й землі.

Тих пару днів, що прожила з заплющеними очима по народженню, не вхо¬дять у рахунок. Це не значить, що вона не бачила неба й землі. Вона вже чула їх, бо була єством, яке ворушилося, чуло голод і голосно про це на¬гадувало" [11, 5].

У фіналі твору автор знову наголошує:

"26258-й день... день останній, день кінця. Тридцять днів гаснула сама Марія – покинута, одинока. Заходяче сонце не забуло Марії, загляну¬ло до неї і довго цілувало її сухе жовте обличчя. Розплющила востаннє очі і всміхнулася. І чим більше западало сонце, тим ширше і ширше від¬кривалися очі. Повільно наступала ніч... Ніч вічності" [11, 169].

Між цими моментами – народженням і смертю – й протікає життя голов¬ної героїні. Змалечку вона залишилась сиротою – "батько загинув під час роботи у каменоломнях, а мати невдовзі після того теж зійшла в могилу. Дівчинка притулилась до багатодітної родини тітки Катерини, але там свої численні клопоти ("Забрала, і спочатку нічого було. Добра, лагідна. Але ж не може людина вічно бути доброю і лагідною, а ще коли маєш п'ятеро крикливих ротів"), тож гостро відчувала свою самотність і неприкаяність:

"Чорні м'якенькі її кучері довго не милися і збилися у твердий ковтун. У них завелися пасожери, які гризли й мучили Марію. Дівча дерло на собі шкуру, поробилися гнійливі струпи. Кругла голівка обліпилася огидними ковтунами, на плечах висить брудна полатана сорочина. Їсти? Що могла їсти Марія? Їла шматок чорного сухого хліба, їла недоспілу овоч, їла бараболі, ті самі черстві, водяні, які варилися для веприка і курей. Мала великий набубнявілий животик" [11,10]. Проте героїня не впадає в розпач, життєрадісна вдача допомагає їй перетерпіти лихоліття, вийти зі скрути більш загартованою, діяльною, вольовою. Картини дитинства Марії автор орнаментує лейтмотивними деталями ("Розженеться – як вітер, земля дуд¬нить. Закричить – на другому селі чути. Голосок, бодай їй добро було"; "Ноженята чорні, порепані, з попідбиваними пальцями"; "Роса розмочує репини, заходить бруд і роз'їдає їх"; "Знов біжить і верещить. Знову гурт, знов Марія добивається своїх прав"; "Порепані ноженята тупотять, голос на друге село чути"). З дев'яти літ героїня змушена наймитувати. Своєю невсипущою працею й чесністю вона заслуговує на повагу з боку своїх гос¬подарів Заруб і як винагороду отримує від них на весілля гроші, дві десятини землі й корову на розплід.

Ставши на порі, дівчина вражає всіх і своєю вродою, і бадьорою вда¬чею, і щирістю та природністю. Небуденна зовнішність героїні вдало гармо¬ніює з її багатим внутрішнім світом, поетичністю душі:

”Жне, в’яже за косарями і, мов дзвінок, гомонить. Виграють оті чорнезні, оті бездонні... Гляне – опалить... А щоки повні, округлі, з ямоч¬ками. Кучері чорним полум’ям горять. Картина – невгомонна, співоча карти¬на.

Вечори хутірські, коли сонце остаточно згасне, лунко стає і, коли співаєш, голос в’ється і обнімається з зорями. Марія підніме високі груди й виведе... Дзвенить, дзвенить її моторна, запашна пісня, носиться над полями, чайкою в’ється, розсипається лунами дзвонотонними...” [11, 12].

Глибоко й самовіддано покохала дівчина такого ж, як і сама, наймита Корнія Перепутьку. Зустрічі з ним наповнюють все її єство відчуттям щастя, повноти буття (“янчала, гнулася лозою, умлівала”; “налилася, мов ягода”; “і горнеться, і лине, хмелиною в’ється навколо нього”). Та коханого неза¬баром забирають у матроси – на службу імперській Росії. Довгі сім років розлуки мають вивірити силу почуттів молодих людей. Чи витримає це випро¬бування Марія? Адже від Корнія ні листа, ні звісточки (“пішов і ніби у воду канув”). Тривалі залицяння добропорядного хазяїна Гната Кухарчука і його страждання від нерозділеної любові (“пень обгорілий”, “сумний, аж чорний”), як і вмовляння родини Заруб, а над усе старої Домахи, небайду¬жої до долі дівчини, роблять своє. Марія, якій уже слід, як велить звичай, виходити заміж, вирішила не чекати ненадійного Корнія, від якого ні слуху, ні духу, а побратись із тихим і господаровитим хлопцем, що просто гине від кохання до неї. Проте такий вибір героїні виявився помилковим. Став¬ши шлюбною жінкою, вона поступово приходить до розуміння цього. Як не ко¬хає її Гнат, як не намагається в усьому догодити їй, але Марія відчуває себе в подружжі самотньою. Єдина втіха – первісток Романьо – не довго пора¬дував матір і несподівано помер. Ця подія ще більше відчужує Марію від чоловіка (“Не любить вона його, не має серця. Не чує”; “Вона хоче запов¬нити свою порожнечу в серці. Заповнила дитиною, а тепер знов порожнеча”). Смерть другого немовляти й приїзд у відпустку призабутого Корнія, що вия¬вив підкреслену байдужість до колишньої коханої, вносять у душу героїні справжнє сум’яття, змушують її сновидою блукати по місцях давніх побачень з Перепутькою: “Тьохкай, тьохкай, соловейку! Марії буде веселіше дожида¬тися того, кого не діждеться. Марія забула про Романя, забула всю себе, повернулася у далекі царства минулого дівоцтва і от, вільна з тисячами сердечних болів, вичікує ранньої зірниці. Нема. Не може бути. Вернулася, пеклася жижавкою і плакала по-дівочи” [11, 52].

Зненависть, що виникає у жінки до Гната (“він, а не хто інший вин¬ний”, “упиром впився у її соковите дівоцтво і висмоктав з нього перші найсолодші соки”), штовхає її до забуття своїх подружніх обов’язків, до легковажного й розгульного способу життя. Тільки хитрість чоловікова, на яку налаштувала Кухарчука його сусідка Гапка (“вулична жива часопис”, “перша, люди мої, клепарка”), змогла повернути Марію в сім’ю. Цьому сприяє й оповідання про “спасіння живої душі”, прочитане Гнатом.

Повернення зі служби додому матроса Корнія Перепутьки, що “самого царя бачив і кричав йому “ура”, внесло в родину Кухарчуків новий розлад, уже остаточний. Марія залишає Гната і пов’язує свою долю надалі з першим коханим. Оскільки царська служба перетворила Корнія на грубу й жорстоку людину, пробудила в ньому лінькуватість і розбещеність, нехіть до на¬родних звичаїв і традицій, зневагу до рідної мови, саме дружині він завдячує відродженням кращих начал у своїй вдачі. Терпляча й любляча Марія зносить усі кривди з боку Перепутьки, вважаючи їх розплатою за недотри¬мання присяги на вірність і чекання. Її серце переповнене почут¬тями, які не мають нічого спільного з штучністю, вимушеністю, як бувало за життя в шлюбі з Гнатом. “Марія має під очима синці, чує сильний го¬лод, але не почуває смутку. Ні. Весело їй. Здається, тільки родилася,

тільки зачинає свобідно, по-своєму жити і справедливо дивитися на вели¬кий Божий світ" [11, 67]. Героїня дбає про повернення Корнія в традицій¬не селянське русло, де над усе цінується людська праця, порядність і чесність. Саме цими рисами подружжя Перепутьків і здобуває знову пошану в громаді. Здається, що ця міцна заможна сільська родина віднайшла своє щастя, та знову й знову доля посилає нові випробування. Воєнні й рево¬люційні події непрошено вриваються в розмірене життя Марії. Читача зворушують трагедії, що розіграпись у сім'ї Перепутьків: старший син Демко, пішовши на фронт, потрапляє до німецького полону; Лаврін у часи більшовицьких репресій потрапляє за грати через свої "петлюрівські" погляди; Максим публічно відрікається від своїх "батьків-кулаків" і брата, що "своєю злочинного діяльністю свідомо шкодив ростові соцбудівництва нашої країни". Особливо вражаючими є фінальні картини, в яких показано згасання роду Перепутьків у зв'язку з здійснюваним з волі комуністичної Москви голодомором: самогубство збожеволілої доньки Надії, що задушила свою дитину Христусю; вбивство Корнієм власного сина-більшовика Максима як втілення антигуманної влади і вихід його у невідомість; останні дні Марії. Смерть головної героїні подається автором з натуралістичними подробицями:

"Довго, довго вирівалася з життя Марія. Перетинається окремо кожний нерв. Мідяне холодне сяйво місяця облило холодом роздуті з розчепірени¬ми пальцями ноги... З напруженням рветься останній нерв. Гасне поволі місяць, зникають одна за другою з голови думи, зливаються у чорну пля¬му, без початку і кінця... Плющаться і грузнуть очі, холонуть засохлі уста, западають груди, серце робить останній удар...

Марії не стало... [11, 170].

Образ цієї жінки-страдниці, що символізує терпимість, велику муку й самопожертву підноситься до образу Божої Матері. Такі асоціації постій¬но напрошуються при читанні тексту. Наприклад:

"І пригадай велику Матір, яка день і ніч стояла під хрестом розп'я¬того Сина, чекаючи Його смерті. Пригадай Її велику мужність, попроси у Неї сили пережити твоє горе і видержати все так само, як це видержала Вона, найбільша зо всіх матерів..." [11, 49];

"Гнат усміхається /.../ і говорить:

- Цілую руку матері. Цілую святість велику. Цілую працю! Маріє! Маріє!" [11, 167].

Водночас, на думку цілого ряду дослідників, цей образ співвідноси¬ться з образом самої України, підкреслюючи її трагічну долю в московсько-більшовицькій імперії.

Рельєфнішому окресленню постаті героїні сприяють образи Гната, Корнія, дітей. Своєрідно переплітаються долі Марії та Кухарчука – то збли¬ження, то відчуження – аж до останніх днів життя. Вони різні і в той же час споріднені душі, які тонко відчувають одне одного. Коли гнаний обра¬зою Гнат спалив хату, клуню, хліви Перепутьків, щоб відімстити за свої страждання, Марія відводить від нього підозру односельців, хоча переконана в провині свого першого чоловіка. Цей акт вона сприймає як цілком законо¬мірний і не береться звинувачувати Кухарчука: дивиться на цю подію його ж очима. З іншого боку, саме Гнат проглядає через свій віщий сон у майбутнє Перепутьків і застерігає кохану (йому сниться Максим з сокирою в руках на тлі великого темного льоху з страшним сатанинським оком, він відсікає руку матері, а затим гине – тією ж зброєю батько розкроїв синові черепа). Показово, що в видінні Кухарчук звертається до Маріїного й Корнієвого середульшого спадкоємця як до рідного ("І думаю собі: що то тут робиш, сину? Чого тут стоїш?"). Старші покоління, проводить думку автор, відпові¬дальні за діяльність молодших генерацій.

Прірва відступництва й духовного спустошення, що під впливом втручання Марії відпустила Корнія, його сина Максима поглинула цілком і безповоротно, перетворила на нелюда.

В образну систему роману органічно входять ремінісценції з народ¬ної і загальнолюдської культури, міфології, з елементів якої вибудовуєть¬ся художній світ письменника, його домінанта – розуміння зв'язку між ма¬теріальним і духовним. Заслуговує на увагу вміння У.Самчука поглиблювати смислову й символічну багатозначність уже усталених образів, включаючи їх у різні асоціативні ряди.

Автор звертається до образу сонця, що символізує безперервність людського буття ("кожний день зустрічають і проводять сонце"; "сонце і сонце"; "скільки сильного молодого сонця!"), трагізм долі нації ("сонце зайшло, і стала темнота по цілій Україні"). Звичайні побутові й пейзажні замальовки набувають глибинного звучання, апокаліптичного відтінку.

Символічні образи світла й пітьми свідчать про романтичну умовність твору, що тісно переплітається з реалістичними елементами.

Життя людини органічно пов'язане з природою, тож у "Марії" найак¬тивніше вживаний опис весни. І це не випадково. Адже весна – це і ранок трудового року, і надія на хліборобську щасливу долю, й імпульс до най¬світліших сподівань. Картинами весняної природи розпочинається й завершується твір. Отже, за допомогою прийому обрамлення автор надає романові оптимістичного звучання. Буянням весни у фіналі "Марії" письменник ще раз підкреслює абсурдність, злочинність смертей селян-трудівників, котрі є основою нації.

Характерними для Самчукового твору є емоційно-духовні жести, що часто передаються в дусі фольклору (Марія "хмелиною в'ється", "співає, а голос її плаче", "гнулася лозою"). Внутрішні стани персонажів позначені складністю, неодномірністю, суперечливістю ("не личить йому ревіти, і несила втриматися", "не знає, де подіти радості", "молилася і сльози сипала", "як стояла, кинула все і побігла", "Марія плаче і сміється"). Найуживанішими тропами є в творі метафори, зокрема персоніфікації ("сонце весь час працювало"; "земля повертає боки"; "старе розлоге село заборсалося в садах, гаях, ярах"; "струнки осички та берізки спинаються догори і там десь лагідно сюсюкаються"), порів¬няння ("похилені лани пшениці зводять спини, ніби ченці по довгій молит¬ві"; "дні, мов краплини крові, капали з пораненого життя"; "оченята горіли кусниками антрациту"; "сходилися на нараду кістяки з розчухра¬ними головами, – вгрузлими безбарвними очима, вставали, ніби мертвяки з могил"; "летять птахами хмаринки і хмаринками птахи"). Розмаїттям відзначаються епітети: "зрадливий ліхтар", "патлаті бур'яни", "іржавий моріг", "скажений ідол", "сонне село", "крилатий жах", "неспокійне сяйво", "мертва церква", "колодязь тихий", "молоде сонце".

Мовна тканина роману пересипана численними повторами, що додають фразам ритмічності, гнучкості й виразності: "...У тебе ж пісня яка, яка пісня!"; "Гримить пісня, плаче пісня, сміється пісня!"; "Очі олов'яні, очі сердиті"; "Кликав довго, кликав вперто"; "Льохи повні, засіки повні, обори повні"; "йшло літо, гриміло літо, літо співало переможний гімн життя на огидних руїнах злочинних доктрин". Автор часто вибудовує сино¬німічні ряди, вдається до градації ("дивилась у морок, у безмежну піть¬му"; "витравлювані голодом, мором"; "вилазили немічні, вилазили охлялі"; "у церкві повно хліба, зібраного, зсипаного, вичавленого з земної утро¬би, вирваного з кулака-селюка, видушеного з живота ридаючої дитини"; "така ненависть втискається, така буря люті непокоїть кров"; "на село наліг смуток, відчай, плач"; "сонце любить його, опікає, огріває").

Окремі розділи твору орнаментовані подібними фразами, що посилю¬ють ліричне звучання фрагментів:

”Коли б не така земля, коли б тут голі скелі росли, коли б тут не було стільки сонця” [11, 140]; “Коли б не така земля, коли б голі скелі росли” [11, 141]. Кільканадцять абзаців тексту, обрамлені цими поетичними сентенція¬ми про приреченість України через свої багатства та щедроти на нищення сусідами, сприймаються як скорботні вірші. Подамо хоча б такий уривок, вдавшись до форми верлібру:

Крицевими дорогами

мчать у далечінь поїзди.

Там сніги, морози.

Там сосни шумлять

і виють білі ведмеді.

Соловки.

Страшне, незабутнє слово,

страховище і рана віків.

Мільйонна могила України [11, 141].

Синтаксичні конструкції, які добирає У. Самчук у “Марії”, відзна¬чаються вишуканим звукописом (“Засурмили в сурми, задзвонили в дзвони. Заіржали коні, заплакали матері й наречені”; “На полях парадують півко¬пи, а дорогами коні іржуть і тисячі мужицьких ніг збивають хмари куря¬ви”; “Дорогі мої куріпочки, кохані перепілочки. Дуже мені мило, дуже мені втішно!”). Своєрідної мелодики текстові додає чергування коротких і розлогих фраз (“Вечори. Йдуть, йдуть вечори, мов чорняві веселі па¬рубки. Йдуть і виспівують”; “Дивиться у вікно. На подвір’ї дерева вбира¬ються бруньками. Земля ще кормить їх, а закони Маркса не заборонили їм родити нове життя і нову радість”).

Характерною стильовою особливістю твору є вживання здебільшого дієслів теперішнього та минулого часу недоконаного виду, що вказують на незавершеність дії, а отже і на незакінченість, безперервність життя. Наприклад: “Широкою твердою ходою йде Корній польовою доріжкою поміж пашнями, дивиться на повільні, ніби котячі, сіро-зелені хвилювання роз¬логих піль, слухає невтомні видзвони жартівливих соняшних птахів над собою, сильними мужицькими грудьми вдихає міцний, хрусталево-прозорий і пахучий воздух. Нема тут кінця. Немає краю” [11, 101].

І своєю проблематикою, і вражаючими образами, й системою поетикальних засобів роман “Марія” посів почесне місце в національному й світовому письменстві. Це одна з найсильніших речей в ряду художніх і науково-документальних полотен про більшовицьку колективізацію і голо¬домор на Україні (“План до двору”, “Ротонда душогубців” Т.Осьмачки, “М’ясозаготівля”, “Зойк” В.Чапленка, “Жовтий князь” В.Барки, “Все ми¬нає” В.Гроссмана, “Самосуд” А.Дімарова, “Їм дзвони не дзвонили” О.Гай-Головка, “Одеса – мама” А.М’ястківського, “Жнива скорботи” Р.Конквеста, “Мор” Б.Хандроса, “Голод-33” В.Маняка й Л.Коваленко та ін.).

Улас Самчук – це “один із найбільших письменників ХХ століття” (В.Шевчук), “поза всяким сумнівом, майстер художнього слова, певний себе і свідомий своїх можливостей” (І.Кошелівець). Такими високими оцінками рясніють численні праці, присвячені доробкові автора “Волині”, “Марії”, “Осту”. Неабиякий епічний розмах думки митця дав йому змогу закарбувати в своїх визначних полотнах новітню епоху, а на її тлі рідну Україну і її величний і багатостраждальний народ.

Специфіка стильової манери У.Самчука найяскравіше виявляється в його найзначніших зразках. “Волинь” витримана в манері поетичного реалізму, – зазначає С.Пінчук,- а “Марія” овіяна духом трагічної романтики, хоч ба¬рокові інтонації в ній уже досить відчутні” [2, 16]. Систему образів “Осту” (насамперед Івана Мороза), як стверджує дослідник, “витримано у стилі українського бароко”. На монументальності як органічній властиво¬сті поетики У.Самчука наголошує Я.Поліщук. Це, на його думку, “своєрідний вияв комплексу національної меншовартості для недержавного народу на тлі ХХ століття”, “загострений, активний, радикальний вияв уражених почуттів приниженої нації” [17, 47].

У.Самчук і його доробок уже традиційно співвідносяться з найпоміт¬нішими здобутками світової літератури в особі Ернеста Хемінгуея, Андре Моруа, Грехема Гріна, Сомерсета Моема, Уїльяма Фолкнера, Джона Голсуорсі, Михайла Шолохова та інших прославлених авторів. За типом свого худож¬нього мислення він найближче стоїть до тих українських митців, у колі яких визрівав його незрівнянний хист, – письменників Празької школи (особливо Олег Ольжич, О.Теліга, Є.Маланюк, Ю.Липа), та тих, що осяяли небосхил національного культурного відродження 20-х – початку 30-х рр. на підрадянській батьківщині (О.Довженко, М.Хвильовий, В.Підмогильний, М.Івченко, Б.Антоненко-Давидович, О.Слісаренко).

Самчукові персонажі з його епічних полотен органічно вписалися в гале¬рею образів класичної вітчизняної літератури. Так, Марія з однойменного роману-хроніки продовжує й увиразнює ряд, репрезентований Шевченковими Катериною, Ганною-наймичкою, Марією, Нечуєвими Василиною (“Бурлачка”) і Ганною (“Дві московки”), Оришкою та Мотрею з твору Панаса Мирного та Івана Білика “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, Левантиною з дилогії Б.Грінченка “Серед темної ночі”, “Під тихими вербами”, Марійкою Федорчук з “Землі” О.Кобилянської, Маланкою Волик з повісті М.Коцюбинського “Fata morgana”. А тріада братів Демка, Максима і Лавріна мимоволі асоціюється з персонажами народної думи “Втеча трьох братів з города Азова”, тичининської “Думи про трьох Вітрів”, прози М.Хвильо¬вого (“Мати”), Ю.Яновського (“Вершники”), А.Головка (“Мати”, “Артем Гармаш”) та ін.

У.Самчук лише кілька літ не дожив до здійснення своєї заповітної мрії – побачити Україну вільною і незалежною. Але це зробили його твори, що прийшли до нас через цілі десятиліття замовчування або ж огуди. На часі повне видання доробку митця, що дасть змогу і дослідникам, і широкому колу читачів по-новому відкрити для себе і світу цей материк мис-тецької краси, болю і любові до людей.

Список літератури

1. Безхутрий Ю. Коні Уласа Самчука // Березіль.- 1996.- № 5-6.- С.164-179.

2. Волинські дороги Уласа Самчука: Збірник.- Рівне: Азалія,1993.

3. Жив’юк Андрій. Дерманські обереги Уласа Самчука // Слово і час.-1993.-№ 8.- С.81-82.

4. Історія української літератури XX століття: У 2 книгах /За ред. В.Дончика.- К.: Либідь, 1993-1995.- Кн.2.-Ч.І.- С.239-244.

5. Кудрявцев Михайло. Голод-33 в художній літературі // Слово і час.-1993.- № 10.- С.68-73.

6. Пінчук Степан. Улас Самчук // Слово і час.- 1995.-№ 2.- С.11-17.

7. Поліщук Ярослав. Література рідного краю.- Рівне: Азалія,1993.-С.41-47.

8. Садівська Валентина. Народознавчий аспект аналізу роману Уласа Самчука "Марія" // Дивослово.- 1996.- № 5-6.- С.43-46.

9. Самчук У. Віднайдений рай: Оповідання // Дзвін.- 1991.- № 1.-С.43-45.

10. Самчук У. Волинь: Роман у 3 частинах /Упорядник та автор післямови С. Пінчук.- К. :Дніпро,1993.- Тт. 1,2.

11. Самчук У. Марія. Хроніка одного життя: Роман /Підготовка тексту та післямова С.Пінчука.- К.: Радянський письменник,1991.

12. Самчук У. На білому коні: Спомини і враження.- Вінніпег: Волинь,1972.

13. Славутич Яр. Голодомор в українській літературі на Заході // Твори: У 5 томах.- К.: Дніпро; Едмонтон: Славута,1998.- Т.3.- С.462-483.

14. Слоньовська Ольга. Аве, Маріє!// Дивослово.- 1995.- №- 7.- С.41-49.

15. Солод Юлія. Українська література -XX (погляд у кінці тисячоліття): Навч.посібник за програмою 11 класу.- К.: Нора-прінт,1997.-С.289-297.

16. Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст.: У 4 книгах.- К.: Рось, І994-І995.- Кн.2.- С.499-533.

17. Улас Самчук: До 90-річчя від дня народження письменника: Ювілейний збірник.- Рівне: Азалія,1994.

18. Хрестоматія з української літератури XX століття: Для учнів 11 класу середньої загальноосвітньої школи /Упорядкували Петро Кононенко та ін.-К.: ТОВ "ДДЛ",1999.- С.391-412.

19. Чернихівський Гаврило. "Народе мій! До тебе я ще верну..."// Друг читача.- 1993.-21 січня.

20. Шевчук В. Улас Самчук та його Волинська сага // УМЛШ.- 1992.-№ 11-12.- С.30- 33.

Немченко, Г.В. "Волинь" та "Марія" Уласа Самчука як зразки романного епосу/ Г. Немченко // Сучасний погляд на літературу: наук.зб.- Вип.9.- К., 2004.- С.102-120.